

nüidne linnakooli õp[etaja]. j.m.t. Eesti esimese ärkamise aja kõrgemalt haritud poegade seas olid mitmed Kanapääst välja võrsunud, nagu Weizenbergid,⁸⁷ Treffnerid, Mittid, dr. Kroon⁸⁸ j.t. Nad ei eratanud ennast mitte rahvast ära, – nagu mujalt tean, kus noormees oma õppimise ja tudeerimise ajal oma sugulas-testki eemale hoidis ja selle tõttu rahva poolt “mõtskirikhärraks” kutsuma hakati, – vaid just selle vasta liikusid nad rahva kõige kihavamas kohtades, iseäranis dr. Kroon ja liialtegi Hugo Treffner. Et see mõjuta ja viljakusele põrmusse kaduma ehk õhku lendu oleks läinud, ei tohiks küll kõige tigemad tõendama tulla. Noored inimesed, – nimelt õrnem sugu olid sealt valesst häbenemise astmest ammu üle ja seltskondlises läbikäimises nõnda arenenud, et nad nii kodu kui võersil vabalt liikuda mõistsid. Sellest ka tuli, kuna “põllumeeste selts” enam seltskonna mitmepidiste nõudmistele ja huvidele vastata ei suutnud – et Kanapääst 80 aastadel “laulu ja mängu selts”, meie tervel kodumaal esimesena tekkis ja 1883 a. kinnitatud majandusliselt iseseisvana ka omale jäädava kodu põhjendada võis. Selle ettevõtte õhutama ja elusse kutsuja hing oli peaaesjaliselt Gustav Daniel. Tolle aja vaimlise elu avalduse kõige paremaks mõõdupuuks oli Aleks[andri]. kooli asutamisest osavõtmine. Kanapääst korjas mitu korda suurematest ja rikkamatest kihelkondadest nagu näiteks Helmest enam kui poole suurema rahasumma, suurema summa kui teised Wõrumaa kihelkonnad linnaga kokku. Kas Kanapääst ka nüüd 35 aasta pärast kõike tolle sarnast jaksab? – Ma ei tea, sellepärast lubatagu kahelda. Oli ju tolle aja Kanapääst ümbrus õõ ämarusest piiratud, kui veike koiduvalgel paistev haljas saareke omapärase noore ärganud kihava eluga, kelle keskkohas kõstremaja Treffneri perega kui tulesammas noori ekslikka rändajaid teadmatuse tumeduses kalju rahnude eest hoiatades õige teele juhatast ja nagu Kanapääst kirikutorni otsas valguse sümbolina kujutus päike oma elustavat hiilguse läiki kulla kiirtena särades kuuma südamesse saatis vaimu vangist vabadusele viima.

Pastor Holsti tulistamine ja Märtr Varese edasine elu

Järelsõna

Vello Paatsi

■ 19. aastasaja 70. aastate lõpul ja 80. aastate algul muutusid eestlaste ja baltisaksa valitsevate ringkondade vahekorrad üha pingelisemaks. Seda tingis eestlaste järjest suurenev soov ja nõudmine nende elu puudutavates olulistes küsimustes (talude müümine, maksude jaotamine, kohtute korraldus, kirikuõpetajate valimine, rahvakool) kaasa rääkida, et vabaneda vähemasti osaliselt senisest baltisaksluse eestkostest. C. R. Jakobson kirjutast “Sakalas” (30.01.1882, nr. 5): “Meie ei käi ilmaski oma Saksa kaaskodanikute peale, meie ei päri midagi ülemäära; kõik mis meie pärime, on see: *ühesugused õigused.*” Ja see nõudmine ähvardas otsustajate õiguste jaotamist eestlastega, halvemal juhul isegi sellest ilmajäämist. Baltisakslasi sundis tegutsema kartus kaotada oma positsioon ühiskonnas. Selle vältimiseks kavandati politsei tugevdamist, kihelkonnakoolide likvideerimist, kooli senisest veelgi tihedamat lõimimist kirikuga, eestlaste ja sakslaste ühisseltside asutamist, enamasti seda, mis käis risti vastu eestlaste soovidele. Rahvusliku liikumise ohjamiseks ja piiramiseks andsid Liivimaa rüütelkond, koolivalitsus, kirikuvõimud avalikke ja salajasi ringkirju, ei põlatud ära ka provokatsioonide rahunutuse ja ärevuse suurendamiseks. Eesmärk oli rahvuslikud püüdlused riigivõimu kaasabil summutada.

⁸⁷ August Ludwig Weizenberg (1837–1921), Erastverest pärit skulptor ja kirjamees, tema vend Juhan Weizenberg (1838–1878), luuletaja ja Alatskivi vallakirjutaja, hiljem ametnik Narvas.

⁸⁸ Carl August Kroon (1850–1924), Koorastest pärit. Tartu ülikooli lõpetanud arst. Tõõtas Vana-Antslas arstina.

M. Vares'i

raamatu, kunstasjade, prungitud raamatute, kirjutusmaterjali ja õpeabinõude kauplus

Kaadi tänaval nr. 6.

Oma ja väljamaa õpe- ja kooliraamatud, klaasika kirja tööd, sõnaramatud, **Brochhaus** ja **Meier** alati ladus, niisama ka ilukirjandus ja lastekirjandus, ajakirjad jne. jne.

Saksa ja Vene keeles, uued ja prungitud, ja kõik paremad

eestikeelsed raamatud.

Veevärvipildid, loitepildid, päevapildid, waff ja puulõike pildid jne. igas suuruses, ka sisse raamitud; kunsti-, armastaja-, luule-, postikaardi-, markide ja päevapiltide albumid, kõige lihtsamast kuni kõige toreدامini. Kirja-, dokumentide, advokatide, muusika- ja kirjutusmapid ja marmori asjad, kuldraamid ning nahkasjad. Paberikaupade, kirjutuse- ja kontori tarvituste, niisama ka behtide, klade, konto- ja kopirraamatute ning kõiksugu kooliasjade ladu. Üstetaste uusi ja tarvitatud raamatuid, niisama ka terveid raamatukogusid.

M. Vares raamatukaupluse reklaam "Isamaa Kalendrist 1906 aasta jaoks" Jurjewis (Tartus), 1905. Schnakenburgi trükk ja kulu. Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolise Arhiivi fotokogust.

Kanepi oli üks ärkamisaegse ühiskonna ärksamaid kihelkondi terves Eestis, kus hõõgusid vastuolud koolmeistrite, koolivalitsuse ja koguduse pastori Georg von Holsti vahel. Siin kees toimekas seltsielu, loeti "Sakalat", osaleti kõigis üle-eestilistes ärkamisaegsetes ettevõtmistes. Juba 1870. aastal tões Holst kihelkonnas eestluse idee poolehoidu ja saksavaenulikkust, kümme aastat hiljem aga "Sakala" mõtteviisi suhteliselt laia kõlapinda just nn. haritlaste, see on koolmeistrite hulgas. Ajalehtedes ilmus koolivalitsust ja kirikuõpetajat lausa vihastavaid artikleid (vt. "Sakala" 14.04.1879, nr. 15; "Tartu Eesti Seitung" 23.02.1880, nr. 8). Märt Vares vallandamise lugu Kanepis jõudis nii eesti ajakirjandusse kui ka "Rižski Vestniku" (18.11.1881, nr. 256) veergudele.

Tartu- ja Võrumaal olid rahutud ajad. Sage-dased põlengud mõisates viitasid süütamistele, milles süüdistati eestlasi. Kohalik pastor ja Võru sillakohtunik ennustasid suurt mässamist ja püssiga laskmist. 1. detsembri 1881 õhtul kella viie paiku tulistati püstolist üksinda kirikumõisa poole tõttavat pastorit selja tagant kaks korda. Üks laskudest haavas Holsti reiest, teine läks mööda. Pastor asus kurjategijat jälitama, kes

komistas ja kukkus. Kirikhärral õnnestus toeka jalutuskeppiga anda kurikaelale mõni hoop. Tundmatu karanud siiski püsti, põgenenud, ent tulistanud veel korra, kuul siiski ei tabanud. Lähedasse kõrtsi kogunenud inimesed pastori appihüüetele ei reageerinud. Kurjategija olevat passinud Holsti juba kaks õhtut, olnud väikest kasvu ja kõnelenud võru keelt. Pastor olla saanud viimasel ajal ka ähvarduskirju. Kanepi kuritöö leidis elavat vastukaja eesti, baltisaksa, aga ka läti ning isegi vene keskajakirjanduses. Viimases seostati laskmist Hurda isiku mittevalimisega (segi aeti Holst ja Hurt) Kanepi kirikuõpetajaks. Asja selgitas ajakirjanduses isegi akadeemik F. J. Wiedemann.

12. detsembril avaldas Holst seniste ilmunud teadete kohta õienduse ajalehes "Neue Dörptsche Zeitung". Ta eitas ähvarduskirjade saamist (ju talt neid nõuti!), ta lõpetanud kurikaela tagaajamise verejooksu tõttu ja hüüdnud appi, ent asjata. Ajalehed teatavad kahtlus-aluste vahistamisest, sealhulgas Märt Vares arreteerimisest. Kanepis levivad siiski visalt kuuldused, et pastorihärrat polevatki tulistatud, haav olevat lihtne veritsev koeranael. Tartu kliniku assistendid tõttavad kahe kuu pärast

Nr. 298. — 1915.

Jõulukuu 22. päeval suri raskete kannatuste järele raamatukaupmees

Martin Vares

ja 25. jõulukuu päeval lahkus äkitselt tema kuuma südame werega armastatud mõrsja

Ella Zingel.

„Sest kuhu sina lähed, sinna lähen ka mina.“ Ruth 1.16.

Nende ühine matmine on Tarwastu kirikuaial jõulukuu 30. päeval kell 12 l.

4

1 5433 rekla. fuuretatib

Martin Vares ja Ella Zingeli surmakuulutus ajalehes Postimees (nr. 298, 28. (10. jaan.) detsember 1915). Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolise Arhiivi fotokogust.

ajalehtedes kuulujutu kummutama, tegemist olevat kuulihavaga.

Et Holsti laskmist tõsiselt uuriti, selles pole kahtlust. Võru sillakohtu materjalide hulgas juurdlustoimikut pole ja muudki ainest on juhtumiga seoses väga kasinalt, vähemasti pole midagi eriti olulist õnnestunud leida. Küll peatus mu pilk sillakohtu sissetulnud kirjade registri lühisisskandel. Kihelkonnakohtunik P. von Haller on saatnud sillakohtule kirja Kanepi salaseltsi asjus. Millest kirjast täpsemalt juttu oli, ei tea, ent ometi viitab see tollal väga tõsisele süüdistusele kanepilaste ja arvatavasti kogu rahvusliku liikumise vastu. M. Mitt on meenutanud, et teda taheti teha põletajate, mässajate ja püssiga laskjate peameheks. Välja ilmub Jõksi mõisavallast Nässilt pärinev Rein Eespäiv, kes tunnistab, et tema oli tulistanud ja seejärel haavanud pastorit noaga, ent loobub hiljem siiski ütlustest. Kaks aastat hiljem selgub, et kuus leeritüdrukut saatsid pastori laskmise õhtul köstrimajast kirikumõisa häärberi ette. See küll ei selgitanud otseselt midagi, ent suurendas veelgi laskmise kahtlusi. Et peaaegu kogu meile teadaolev teave pärineb üksnes tolleaegsest ajakirjandusest, on raske midagi surmkindlalt väita. M. Vares vabanes vangistusest 1882. aasta aprillis. See on

kaudne tõend, et midagi vettpidavat tema vastu ei suudetud leida. Kogu asi kas sumbus või summutati. Jääb siiski lahtiseks, kas pastor Holsti üldse tulistati. Kui seda tõesti tehti, siis võib asja selgitada poliitilise provokatsiooni, isikliku kättemaksu või juhusliku tulistamisega. Oskar Kruus on romaanis “Aeg atra seada” Holsti laskmise üle usutavalt ja huvitavalt juurelnud. M. Vares ja kanepilased pääsesid kokkuklopsitud süüasjast alanud Manasseini revisjoni ja muude asjaolude tõttu õige kergesti. On ju tolleaegseid olusid suurepäraselt tundev August Kitzberg tõdenud: “Jumala ja Balti sakslaste vastu ei saa keegi.” Senaator on teinud küll järelepärimise Varesse vallandamise asjas.

1885. aastal sai M. Vares loa Tartusse raamatukaupluse asutamiseks, mis paiknes Kivisilla lähedal Raatuse tänav 6 (kutsuti ka Koolitare tänavaks). Vares kauples põhiliselt eesti-, saksa-, prantsus-, inglise- ja venekeelsete raamatutega, lisaks õppevahenditega. Samas töötas ka antikvariaat, eestikeelse kirjanduse laenuraamatukogu, kirjatarvete ja pudukaupade müük ning ladu. 1911. aastal müüs Vares kaupluse Jaan Raudsepale. Raamatukauplemise kõrval tegelles Vares ka kirjastamisega. Ta on kirjastanud

umbes 30 raamatut, neist olulisemad Eduard Bornhöhe "Tasuja" (1888, 1900), Friedrich Reinhold Kreutzwaldi "Lembitu" (1885), Jaan Bergmanni laulud (1901), kooliraamatuid, tarbekirjandust, näidendeid jm. Et Vares sõna valdas, seda peaks kinnitama tema kahe luuletuse pääsemine Auguste Kaarna luuleantoloogiasse "Eesti luuleilm" (1913). Ta on tõlkinud ka laulude sõnu, mida hiljem aitasid viimistleda tema tuttavad Jakob Tamm ja Jakob Liiv.

M. Vares oli Eesti Kirjameeste Seltsi eluaegne liige, kuulus selle eestseisusesse ja pidas muidki ameteid. Ta on ka meie esimesi deklamaatoreid, kes luges EKMS korraldatud eesti kirjanduse esimesel võidupeol luulet. Neljandal võidupeol kuulus talle teaduslike tööde hulgas esimene auhind "Vanemuise" seltsi 25. aastapäeval ja neljandal võidupeol peetud kõne eest (vt. "Oma Maa" 1891, 1, lk. 28–30). EKMS esindajana pidas ta Juhan Kunderi matusekõne ("Valgus" 12.05.1888, nr. 20), kuulus M. Veske põrmu kodumaale toomise organiseerijate hulka ja hiljem luuletaja ja keelemehele ausamba püstitamise komiteesse.

Tartus jätkus M. Vares laulu- ja muusikahuvi. Osa Kanepi kvarteti lauluhuvilisi asutas Tartus "Kalevala" kvarteti, Vares kirjastamisel ilmusid "Kalevala kontserdi laulud" I–II (1898, 1901). Ta on noodistanud ka laule ja kogunud muusikakirjandust ning noote. Lisaks on ta laulnud Kanepi ja Miina Härma segakooris.

Märt Vares ja ta elukaaslane Ella Zingel (1887–1915) valisid vabaturma, mille üks põhjus võis olla Varese südamehaigus. Johannes Volde-mar Veski kirjutab oma mälestustes: "Kui üks avati, nägime, et mõlemad istusid diivanil, Vares mustas ülikonnas, tütarlaps pruudiehtes. Nad olid tühjendanud mürgiklaasid, mis nende ees seisid. Laualt leidsime ka veel surmakuulutuse, kus oli märgitud, et 24. detsembril 1915 lahkusid siit maailmast raamatukaupmees Vares ja tema südameverega armastatud mõrsja Ella Zingel." M. Vares oli juba surnud, ent tema mõrsja ilmutas veel elumärke, kuid kolm päeva hiljem siiski suri. Vana-aasta eelviimasel päeval sängitati mõlemad Varese kodukihelkonna Tärvastu mulda (vt. M. Vares nekreoloogi "Postimehes" 28.12.1915, nr. 298).

Elu lõpuks oli Märt Varesel kogunenud üsna kena kapital, mille ta pärandas testamendiga põhiliselt heategevaks otstarbeks koduvalla, kihelkonna, Treffneri gümnaasiumi kehvemate õpilaste toetusteks või laenurahaks, raamatute ostmiseks, sugulaste toetamiseks jm.

Varese jõukus tekitas juba tema eluajal kuu-

lujutte. Arvati, et see pärineb kaubalaevaseltsi "Linda" Tartu abikaupluse tegevuse krahhist, mida juhtisid Mihkel Veske ja kassahoidjana M. Vares. Et "Linda" seltsi segastest rahaasjadest puudus korralik ülevaade isegi kaasaegsetel, jääb süüdistus üksnes kuulujutuks. Ka ei olnud summa nii määratu, et Vares seda ausalt teenida poleks võinud. See raha tegi aga rahutuks kultuuriinimesi ja põhjustas piinlikke momente (vt. J. Depman. "Keel ja Kirjandus" 1961, 2, lk. 118–119). Pärast Vares surma korraldas tema toetusraha asju selleks testamendiga määratud juhatus ja advokaat Lui Olesk. Et asi venis ja sellest ei teatatud sugulastele ja kultuuriüldsusele, põhjustas see mitmeid järelepärimisi "Postimehes", "Tarapitas", "Vabas Maas". Alles 1930. aastal ilmus "Postimehes" ja "Päevalehes" ülevaade Varese pärandi korraldamisest. Kogu kapitali suurus oli pisut rohkem kui 17 000 krooni. Alates sellest aastast asuti jagama väikese toetusi või laene õppuritele, sugulastele, Suislepa raamatukogule. 1940. aastaks oli sihtasutuse "M. Vares toetusraha" arvel juba üle 30 000 krooni, see oleks võimaldanud toetusi 800–900 krooni aastas. 1940. aasta oktoobri viimasel päeval kogunenud Tartu Linna Vaeslastekohus otsustas teha linnavalitsusele ettepaneku pöördumiseks Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu poole sihtasutuse likvideerimiseks ja sellele kuuluva kapitali üleandmiseks Tartu linna haridusosakonnale "üldisteks hariduslikkudeks otstarweteks" (lähemalt sihtasutuse tööst EAA, f. 3501, n. 3, s. 2938). Allakirjutanul puuduvad edasised täpsed andmed kapitali saatusest, ent vaevalt rahvakomissarid nii toredast pakkumisest lahti ütlesid.

Vello Paatsi

(1948)

Lõpetanud Tartu Riikliku Ülikooli geograafina (1973), geograafiamagister (1993), *Ph.D.* kasvatus- ja teaduste alal (2003). Töötanud EPA-s teadurina, ajakirja Eesti Loodus osakonnatoimetajana, Tartu Ülikooli vanema kultuuriloo lektorina, alates 2002. aastast Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolise Arhiivi teadur. Peamised uurimisvaldkonnad: eesti kultuurilugu ja loodusteaduste ajalugu.